

STUDY OF TOPONYMS IN THE LANGUAGE OF THE WORK

Bayramali Kilichev

Associate Professor of Bukhara State University

Olima Safarova

Master of Bukhara State University The Direction of the Humanities.

10.00.01 - Uzbek Language. +998907151599; Linguistics (Uzbek) +998914115875.

ANNOTATION

The article deals with the study of toponyms used in fiction and other works in Uzbek linguistics.

Keywords: work language, toponym, place name, geographical name, writer's style, individualization.

Аннотация:

мақолада бадий ва бошқа асарларда қўлланган топонимларнинг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши масаласи ёртилиган.

Калит сўзлар: асар тили, топоним, жой номи, географик ном, ёзувчи услуби, индивидуаллаштириш.

Introduction

Ўзбек тилида яратилган асарларда тилнинг турли лексик бирликлари билан қаторда атоқли отлар, хусусан, топонимлардан ҳам кенг фойдаланилади. Бундан мақсад асар воқеалари рўй бераётган ҳудуд, манзилларни аниқроқ ифодалаш, персанажлар билан боғлиқ турли жиҳатларни ойдинлаштиришдан иборатдир.

Тилшуносликда асар тилида қўлланган топонимларни таҳлил этиш узоқ тарихга бориб тақалади. Асар матнида қайд этилган топонимларни тадқиқ этиш йўналишини бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Қуйида биз ана шу гуруҳларга мансуб ишларни таҳлилга тортамыз.

1-гуруҳга “Авесто” асаридаги номларнинг ўрганилиши билан боғлиқ ишларни киритиш мумкин. 2700 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланган ушбу асарда кўплаб жой номлари қайд этилган. Бу борадаги тадқиқотлар З.Дўсимов ва М.Тиллаева [1]ларнинг ишлари билан боғлиқ. Тадқиқотлар натижасида “Авесто” ҳозирги Хоразм воҳаси ҳудудида яратилганлиги айнан топонимлар мисолида асослаб берилди. Яъни асарда қўлланган кўплаб топонимлар бугунги кунда ҳам воҳа топонимикасида мавжуд.

2-гуруҳга “Девону луғотит турк” асари лексикаси таҳлили жараёнида топонимларнинг ўрганилиши билан боғлиқ ишлар киради. Бу борада З.Дўсимов, Н.Охунов, Ё.Тожиёв, Т.Эназаров, Н.Улуқов, Ё.Хўжамбердиев [2] ларнинг амалга оширган ишлари алоҳида эътиборга лойиқ. Мазкур асар ўзининг турли соҳа ва йўналишларга хос маълумотлари билан ажралиб туради. Унда нафақат туркий сўзлар таҳлили берилгани, балки атоқли отларнинг бир қанча турлари, хусусан, топонимлар кенг шарҳланганлигига гувоҳ бўлиш

мумкин. Бу ҳолат туркий халқлар яшаган ҳудудлар географияси баён этиш, уларнинг турмуш тарзини кўрсатиш билан изоҳланади.

3-гуруҳга “Қутадғу билиг” асаридаги топонимларнинг тадқиқи берилган ишлар киради. Бунда М.Сайдамова, Т.Эназаров [3] томонидан айрим изланишлар қилинганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Асар сон жиҳатдан кам миқдордаги топонимлар қўлланган бўлса-да, уларнинг этимологик тадқиқи бугунги фан учун ҳам аҳамиятлидир.

4-гуруҳга Алишер Навоий асарларида қўлланган жой номлари таҳлили келтирилган ишларни киритиш лозим. Булар сирасига О.Бўриев, Н.Охунов, С.Қорев [4]ларнинг ишларини мисол сифатида қад этиш мумкин.

5-гуруҳга “Шажарайи турк” асарида қўлланган топонимлар ўрганилган изланишларни қўшиш мумкин. Мазкур асар тилидаги топонимлар М.Турдибеков, Х.Жабборов [5]лар томонидан ўрганилган.

6-гуруҳда айрим ижодкорлар асарларидаги топонимлар таҳлил этилган. Бу сирасига Б.Йўлдошев, Н.Охунов, Т.Эназаров, А.Эргашев, Б.Қиличев [6] ларнинг айрим мақолаларини киритиш мумкин. Ушбу изланишларда Саид Аҳмад, Абдулла Қаҳҳор, Аҳмад Дониш каби ижодкорларнинг асарлари тилида учрайдиган жой номлари ўрганилган.

Асар тилидаги топонимларни таҳлил этиш, аввало, узоқ ўтмишда мавжуд бўлган номларнинг, қолаверса, ҳозирда кенг қўлланишда бўлган номларнинг маъновий хусусиятларини очишга, уларнинг тарихини батафсил баён этишда қўл келади. Хусусан, мутафаккир олим Аҳмад Дониш ўзининг “Наодир ул вақое” асарида қўплаб номларни қайд этиб ўтган. Тил нуқтаи назардан қараганда, олимнинг «Наводирул-вақое» асари ўзига хос хазинани ташкил этади. Унда атоқли отларнинг ўнлаб турларига оид атамалар, айниқса, топонимлар қўплаб учрайди. Олим ўзининг шарҳлари давомида жуда қўплаб атоқли отларни санаб ўтадики, уларнинг аксарияти ҳозирги кунда ҳам тилимизда кенг ишлатилади. Булар жумласига Ажам, Бадахшон, Лангар, Туркистон, Чағаниён кабиларни киритиш мумкин. олган. Жумладан, Ажам – аслида Эроннинг шимоли-ғарбий қисми. Кўпинча бутун Эрон маъносида юритилган. Алишер Навоий «Ажам – Арабистоннинг атрофидаги ерлар» деб таърифлаган. Бадахшон эса Тожикистонда Помир тоғи бағридаги вилоят. Манбаларда Тоғли Бадахшон шаклида учрайди. Аслида дарё номи бўлиб, кейинчалик шу дарё бўйида вилоят-шаҳарнинг вужудга келиши натижасида жой номи (аҳоли яшаш пункти)га айланган. Ёки Лангар топоними ҳақида қизиқарли маълумотларни учратиш мумкин. Лангар Ўрта Осиё, Қозоғистон ва уларга чегарадош жойларда учрайдиган топоним. Лангар сўзининг маъноси турли-туман бўлиб, у ибодатхона, карвон-сарой, етимхона, хонақоҳ, қабр, йўлдаги бекат, тўхташ жойи каби қўплаб маъноларни аниқлаган. Олимнинг Чағаниён топоними ҳақидаги қарашлари ҳам эътиборга лойиқ. Чағаниён қадимий вилоят-шаҳар бўлиб, у Сурхондарё ҳавзасининг ўрта ва юқори оқимида жойлашган. Бу ном илк мартаба будда монах-сайёҳлари битикларида учрайди. Номнинг ўзаги чағ (**caŋ**) **caŋ** этноними билан алоқадор. Чағаниён – сакларнинг шаҳри деган маънони аниқлатади.

Қайд этилганлардан маълум бўладики, асар тилида қўлланган топонимларни таҳлил этиш нафақат, тилшунослик, балки тарих, география ва этнография соҳалари учун ҳам аҳамиятлидир.

Асар тилида қўлланган топонимларнинг ўрганилиши йўқолиш арафасидаги тарихий номларни сақлаб қолиш, уларнинг этимологияси билан боғлиқ ҳолатларни аниқлаштириш, қолаверса, келажак авлод учун уларни асраш каби эзгу ишга хизмат қилишини алоҳида таъкидлаш ўринли бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Дўсимов З. Хоразм топонимикаси ва “Авесто” // “Авесто” – буюк қомусий асар. –Тошкент, 2002. - Б. 14.; Хоразм ономастикаси тизимида «Авесто» элементлари // Филологик тадқиқотлар. –Тошкент, 2002. - Б.79-81. Тиллаева М. “Авесто”даги макон номлари ҳақида // “Авесто” – Ватанимиз тарихини ўрганишда муҳим манба. Халқаро илмий-амалий конференция тезислари. –Хива, 2000. - Б.33-34;

2. Дўсимов З. “Девону луғотит турк” ва топонимика муаммолари // Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. –Самарқанд, 2002. - Б.60-61; Охунов Н. “Девону луғотит турк” ва топонимия // Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. –Самарқанд, 2002. - Б.97-98; Хўжамбердиев Ё. Маҳмуд Кошғарий мероси топонимлар таҳлилида // Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ва унинг туркий халқлар маданияти ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. – Самарқанд, 2002. - Б.76-77.

3. Сайдамова М. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги баъзи бир ономастик birlikлар тўғрисида // Республика ёш тилшуносларнинг анъанавий илмий конференцияси тезислари. –Тошкент, 1995. -Б.94-95; Эназаров Т.Ж. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги ономастик birlikлар тўғрисида // Илмий мақолалар тўплами. 2-қисм. Тошкент, 1995. - Б.9-11.

4. Бўриев О. Алишер Навоий асарларида Марказий Осиё топонимияси // Шарқ машғали, 2001. - №3. Охунов Н. Алишер Навоий асарлари тили // Олий ўқув юртлариаро 4-илмий-назарий кенгаш материаллари. –Қўқон, 1991. Қораев С. А.Навоий асарларида жуғрофий номлар ва истилоҳлар // Ўзбек ономастикаси. III Республика илмий-амалий конференцияси тезислари. –Хива, 1991. -№1. -Б.25-26.

5. Турдибеков М. Абдулғози Баҳодирхоннинг “Шажарайи турк” асари ономастикаси. Филол.фанлари.номзод.дис.автореф. - Тошкент, 2001.-22 б.; Жабборов Х. “Шажарайи турк” асаридаги номлар ҳақида // Жой номлари – халқ тили ва маданиятининг нодир мероси. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Навоий, 1998. -Б.26-27.

6. Йўлдошев Б. Саид Аҳмад асарларида топонимларга оид халқ афсона ва ривоятларининг ўрни // Ўзбек ономастикаси. III Республика илмий-амалий конференцияси тезислари. - Хива, 1991. - №1. - Б.39-40; Охунов Н. Бадий асарларда жой номлари // СМ. 1984. - №5. - Б.31-33; Эназаров Т.Ж. Бадий асарларда жой номлари // Сборник научных трудов. ТПГУ, 1996. - С.3-5; Эргашев А.А. Абдулла Қаҳҳорнинг

“Ўтмишдан эртақлар” асарида берилган жой номларининг грамматик тузилишига кўра таҳлили // Ёш олимлар ва иқтидорли талабаларнинг илмий анжумани материаллари (Абдулла Қаҳҳорнинг 100 йиллигига бағишланган тўпلام). –Андижон, 2007. -Б.46-50;
Қиличев Б. “Наводирул вақое” асаридаги топонимлар // “Устозга эҳтиром” илмий мақолалар тўплами. –Бухоро, 2007. -Б.148-149.